

WILHELM RADLOFF'UN HAYATI ve SİBİRYA TÜRK HALKLARININ KÜLTÜR DOKUSU ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ*

G. Selcan SAĞLIK

Özet

1837'de Berlin'de doğan Friedrich William Radloff, modern Türklük biliminin kuruluşundaki öncülük hizmetlerinden dolayı "Türkolojinin babası" ve "Türk dil biliminin kurucusu" olarak anılır. Rusya'daki yaşamı ve bilimsel çalışmaları Altay (1859-1871), Kazan (1871-1884) ve Petersburg-Petrograd (1884-1918) dönemlerine ayrılabilir. Altay döneminde Altay ve Batı Sibirya Türkleri arasında dil, etnoğrafya ve folklor materyalleri toplamıştır. Kazan döneminde pedagojik ve idarî çalışmalarla uğraşmıştır. Petersburg-Petrograd dönemi işlediği konuların çeşitliliği bakımından hayatının en verimli dönemi olmuştur. Radloff'un bir kısım çalışmaları kendi meslektaşları tarafından düzeltilmiş, tenkit edilmiş veya gözden geçirilmiş olmakla birlikte, onun Sovyet Rusya'da hatta Avrupa'da Türklük biliminin kuruluşundaki yeri ve hizmetleri inkâr edilemez.

Anahtar kelimeler: Wilhelm Radloff, Türkoloji, Sibirya Türk halkları, kültür.

The Life of Wilhelm Radloff and his Thoughts on Sibirien Turkish Volks's Culture.

Abstract

Friedrich William Radloff, who was born in Berlin 1837, is remembered as a "father of Turcology" and "founder of Turkic linguistics" with regard to his pioneerring works on the establishing of modern Turkic science. His life in Russia and his scientific works can be divided Altai (1859-1871), Kazan (1871-1884) and Petersburg-Petrograd (1884-1918) periods. In Altai period, he has collected linguistic, ethnographic and folkloric materials of Altai and West Siberian Turkic people. In Kazan period, he has worked on pedagogic and administrative studies. Some of his works have been corrected, criticized or revised by his colleagues. Irregardles of this situation his place and his works on the establishing of modern Turkic science in Soviet Russia and even in Europe can not be denied.

Key words: Wilhelm Radloff, Turcology, Siberian Turkic people, culture.

---

* Bu çalışma, merhum Prof. Dr. M. Cihat Özönder'in 1998-99 eğitim-öğretim yılında Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde verdiği Sosyo-Kültürel Teoriler adlı yüksek lisans dersi için hazırlanmış ödevin gözden geçirilmiş hâlidir.

0. Giriş:

Kültür, bir milletin dinî, ahlâkî, hukukî, muakalevî, bedii, lisanî, iktisadî, fennî hayatlarının ahenkli mecmuası olarak tanımlanır (Gökalp, 1976: 19). Bu tanıma göre belirli bir topluluğa ait sosyal davranış ve teknik kuruluşlar "kültür"ü meydana getirmektedir (Kafesoğlu, 1988: 16). Bu çalışmada W. Radloff'un Sibirya Türk halklarının dil, din ve ahlâk, sosyal yapı gibi kültürlerine ait görüşleri ve onun bu görüşlerine yöneltilen kimi eleştiriler üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

1. Hayatı ve Eserleri:

Alman asıllı Rus Türkoloğu Friedrich Wilhelm Radloff ya da diğer adıyla Vasiliy Vasilyeviç Radloff (1837-1918), 1813 savaşlarına katılmış olan Prusya ordusu yedek subaylarından ve Berlin şehri polis komiseri Wilhelm Radloff'un tek oğlu olarak 17 Ocak 1837'de Berlin'de doğmuştur. İlk ve orta tahsilini Berlin'de tamamlayan Radloff, Lisede iken Alman edebiyatı ve klasik filoloji derslerini almıştır. 1854 yılının sonbaharında, henüz 17 yaşında iken Berlin Üniversitesi Felsefe Fakültesine kaydolmuş; burada Franz Bopp ve Heimann Steintal'in dil bilimi derslerine ve Karl Ritter'in coğrafya konferanslarına devam etmiştir (Eren, 1998: 262). Tahsilinin büyük bir kısmını Berlin'de yapmış, iki sömestir Halle'de bulunmuş ve doktora sınavını da Jena'da vermiştir (1858).

Radloff, üniversitede aldığı genel derslerin yanı sıra şark dillerini de merak ederek Berlin'de W. Schott'un talebesi olmuştur. W. Schott, daha A. Castren'den önce linguistik özelliklerine dayanarak Türk, Moğol, Mançu, Fin ve kuzeydeki diğer diller arasındaki akrabalığı göstermeye çalışmıştır. Böylece Radloff, W. Schott'un tesiriyle Orta Asya ve Sibirya'nın az tanınmış dillerini kendisine çalışma sahası olarak seçmiş, Türk dili ile birlikte Moğol, Mançu ve Çin dillerini öğrendiği gibi, İbrani, Arap ve Fars dilleri derslerine de devam etmiştir. Radloff bu dillerden en çok Mançu- Tunguz dilleri üzerinde durarak, ilerideki araştırmalarını da bu konu üzerine yöneltmeyi düşünüyordu. Fakat eldeki imkanlara bağlı kalarak, Radloff'un sahası Rusya'nın Sibirya ve Türkistan'daki yayılmasına bağlı olarak Türkoloji olmuştur (Radloff, 1994:17). Radloff 20 Mayıs 1858 tarihinde felsefe doktoru unvanını kazanıp, aynı yıl hocası Schott'un tavsiye mektubu ile Petersburg'a hareket eder. Petersburg'da özel dersler vererek yaşamını kazanırken, boş vakitlerinde de Asya Müzesinde çalışır (Eren, 1998: 263). Rusya'da kaldığı süre içinde Rusça bilgisini geliştiren Radloff, Petersburg Üniversitesinde sınava girerek lise öğretmenliği diploması alır (Eren, 1998: 263). Buradan onu 1859 Mayıs'ında Batı Sibirya'da bulunan Barnaul şehrindeki yüksek madencilik mektebine Almanca ve Latince öğretmeni olarak tayin ederler. İlk anlaşması beş yıl müddetle olup, maaşı

senede 1000 rubledir. Bundan başka yazın yapacağı geziler için de kendisine her yıl ayrıca 700 rublelik tahsisat ayrılmıştır (Radloff, 1994: 19).

Radloff'un ilmî faaliyetleri Sibiryaya gittikten sonra başlar. Barnaul'a gittiğinde henüz 22 yaşındadır. Sibiryaya'da 1859'dan 1871'e kadar 12 yıl kalmış, kızları öğretmenlik yapmış, yazları ise dil, etnografya ve tarih malzemesi toplamak üzere Sibiryaya ve Türkistan'da yaşayan türlü Türk boyları arasında seyahat etmiştir. Radloff bu gezileri esnasında her şeyden önce Türk boylarının dil ve halk edebiyatına ve bu bağlamda halk bilimi, arkeoloji, coğrafya, istatistik ve ekonomi sahasına ait malzemeler toplamıştır. 1860-1863 yılları yazında Altay, Soyon, Kazak, Kırgız ve Abakan Türklerini ziyaret edip onların dilleri üzerine malzeme toplayan Radloff, 1871'de Barnaul'dan ayrılır ve yol üzerinde Kazan'dan geçerken Rus misyoneri İlminskiy'nin evinde misafir olur. Bu sırada İlminskiy Türk boyları arasında Hristiyanlığı yaymak için çalışmaktadır. O zamanki Kazan eğitim müdürü Şestakov, İlminskiy'nin evinde Radloff'la tanışarak, ona İdil boyu Müslüman mektepleri müfettişliğini teklif eder. Bu görevi kabul eden Radloff, Kazan'da 1872'den 1884'e kadar 12 yıl kalır. O zamanlar Rusya'da Ruslardan başka milletlerin devlet tarafından idare edilen mektepleri mevcut değildir. Radloff muallim mektepleri açmakla işe başlar. 1876'da Kazan muallim mektebini açar. Müslüman kızları için de bir ilk mektep açmak ister, fakat hiçbir İslam kadını böyle bir mektepte muallimlik yapmayı kabul etmez. Kızlar mektebi nihayet tahsilli bir kadının evinde açılırsa da, talebe azlığı sebep gösterilerek, Rus Hükümeti tarafından kapatılır (Radloff, 1994: 22). Radloff, Kazan'da kaldığı süre içerisinde irili ufaklı 11 eser yayınlamıştır. 1884'te Kazan'daki vazifesinden ayrılır ve 47 yaşında iken yirmi beş yıllık bir çalışmasına istinaden Petersburg İlimler Akademisi'nin "Tarih ve eski eserler" bölümüne üye seçilir ve Petersburg'a yerleşir. Radloff'un Petersburg'da yayınlanan eserlerinin sayısı 100'e yakındır. Modern lehçelerle ilgili en önemli eseri olan *Proben der Volkslitteratur der Türkischen Stamme*'yi de Petersburg'da bulunduğu zaman (1867-68) yayınlamıştır (Temir, 1994: 23). Aynı yıl (1884'te) Kutadgu Bilig'in ilk nüshasını tetkik etmek için Viyana'ya, 1886'da ise Kırım'a seyahat eder. Türkçeye *Sibiryadan Seçmeler* olarak tercüme edilen *Aus Sibirien* adlı eserinin ilk baskısını da 1884'te yayınlamıştır. Radloff henüz okunmamış olan Orhon Yazıtlarını araştırmak amacıyla 1891'de Petersburg Akademisi tarafından tertiplenen bir sefer heyetinin başında Orhon bölgesine gider. Önce bu gezi hakkında bir ön haber yayınlar ve toplanan malzemeyi de iki seri halinde yayınlamaya başlar. Aynı dönemde Yenisey ve Orhon yazıtları hakkındaki Fin neşriyatına ve Radloff tarafından yayınlanan atlası dayanarak, Danimarkalı dilbilimci Wilhelm Thomsen de yazıtların alfabetini çözmek için çalışmaktadır. Thomsen 1893'te eski Türk yazıtlarında kullanılan alfabeti tamamıyla çözer ve araştırmalarının neticesini bir mektupla Radloff'a bildirir. Thomsen'in bu keşifle ilgili çalışmalarını hazırlayıp Danimarka Akademisine sunduğu sıralarda, Radloff da 11 kadar işareti

çözmüştür. Bütün metni ancak 1894'te Thomsen'in anahtarını kullanmak suretiyle okuyabilir.

Radloff'un Karahanlı Türkçesi ile ilgili çalışmaları ise, Kutadgu Bilig'in Viyana nüshasının bulunması ile başlar. Kutadgu Bilig'in Viyana nüshası üzerinde ilk olarak çalışan Vambéry'nin ardından, eserin Herat nüshasının üç cilt halinde ve tam metin yayını 1890-1901 yılları arasında Radloff tarafından gerçekleştirilir (Korkmaz, 1995: 344-345). Radloff, Kutadgu Bilig'i Almanca'ya çevirir ve 1890-91, 1900, 1910 yıllarında 4 cilt halinde eserin metin ve tercümelerini yayınlar.

Manas Destanı da ilk defa Radloff tarafından toplanıp yayınlanmıştır (Köprülü, 1986: 159).

1858 yılında halk mektebi öğretmenlerinden birinin kızı olan Pauline-Auguste Fromm ile nişanlandığı bilinen Radloff'un, özel hayatına ait fazla bilgi mevcut değildir. Kendisinden bahsedildiği zaman çok ketum olup, özel hayatı ile ilgili soruları cevapsız bıraktığı ifade edilir (Temir, 1991: 64). Ölümünden sonra karısının Berlin'e döndüğü ve birkaç yıl sonra aynı şehirde öldüğü, tek oğulları¹ Aleksander'ın ise 1930 sonlarında Paris'te mide kanserinden öldüğü bilinmektedir. Friederich Wilhelm Radloff ise 12 Mayıs 1918'de Petersburg'da ölmüştür.

Radloff'un ölümünden sonra kurulan "Radloff Birliği" Barthold'un başkanlığında her ay toplanarak, yıllarca bilimsel çalışmalarda bulunmuştur. 1930'da Barthold'un ölümünden sonra, birliği A. N. Samoyloviç idare etmiş, fakat 1937'de bu birlik dağıtılarak Samoyloviç mahkeme kararıyla kurşuna dizilmiş ve Radloff'un Alman casusu olduğu ileri sürülmüştür. Daha sonraları aklanan Radloff'a itibarı iade edilmiş ve Rusya'da, filoloji ekolünün kurucuları arasında olduğu kabul edilmiştir. Hatta Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsünün Leningrad Şubesi tarafından, 1968'de ölümünün 50. yılı dolayısıyla konferanslar düzenlenmiştir. Ülkemizde de ölümünün 70. yılı dolayısıyla, 24 Kasım 1988'de Türk Dil Kurumu tarafından Ankara'da "Wilhelm Radloff'u Anma Günü" tertip edilmiştir (Temir, 1991: 66).

2. Sibirya Türk Halklarının Kültür Dokusu Üzerine Görüşleri:

Radloff, Sibirya'da kaldığı 12 yıl boyunca, yazları yaptığı 10 seyahati esnasında burada yaşayan Türk boylarının (Kazaklar, Kalmıklar, Şorlar, Teleütler, Kara-Kırgızlar) kültürleri hakkında (dil, din, iktisadi hayat, sosyal yapı, düşünce ve ahlak) *Aus Sibirien* "Sibirya'dan" adlı eserinde değerli bilgiler vermiştir. Bu bölümde Radloff'un, *Aus Sibirien* eserindeki Türk kültürü ile ilgili tespitleri ve onun bu tespitlerine yönelik yapılan bazı eleştiriler üzerinde durulacaktır.

¹ Ayrıca Radloff'un iki kız çocuğu olduğundan da söz edilir.

2.1. Türk Dilinin Tasnifi Meselesine Bakışı:

Radloff, *Kuzey Türk Dillerinin Ses Bilgisi* adlı eserinde "Türk diyalektlerinin ses özelliklerine göre tasnifi" başlığı altında Türk lehçelerinin ses özellikleri hakkında geniş bilgiler verir, ünlü ve ünsüz sistemlerindeki değişiklikleri örneklerle açıklar ve Türk lehçelerini dört gruba ayırır (Tekin, 1989: 143):

(I) Doğu diyalektleri: 1. Asıl Altay diyalektleri (Altay, Teleüt), 2. Baraba diyalekti, 3. Kuzey Altay diyalektleri (Lebed, Şor), 4. Abakan diyalektleri (Sagay, Koybal, Kaç, Yüs ve Kızıl, Küerik, Soyen, Karagas, Uygur);

(II) Batı diyalektleri: 1. Kırgız diyalektleri (Kara-Kırgız, Kazak, Karakalpak), 2. İrtiş diyalektleri (Turalı, Kurdak, Tobol ve Tümen), 3. Başkurt diyalekti (Ova Başkurtçası, Dağ Başkurtçası), 4. Volga ya da Kuzey Rusya diyalektleri (Mişer, Kama, Simbir, Kazan, Belebey, Kasım);

(III) Orta Asya diyalektleri: 1. Tarançi, Hami, Aksu, Kaşgar; Çağatay diyalektleri (Kuzey Sart, Hokand, Zereşan, Buhara, Hive);

(IV) Güney diyalektleri: 1. Türkmen, 2. Azerbaycan, 3. Kafkasya diyalektleri, 4. Anadolu diyalektleri, 5. Kırım diyalekti, 6. Osmanlı diyalekti.

Talat Tekin, "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi" adlı makalesinde Radloff'un Türk lehçeleri tasnifini şöyle tenkit eder:

1. Tasnifte Türk dilleri (kendi deyimi ile) ayırt edici seslik ölçütlere göre gruplandırılmamış, coğrafi bir sınıflandırmadan sonra her grubun ve her gruba giren diyalektlerin ses özellikleri belirtilmiştir.

2. Bu yöntemin bir sonucu olarak belli bir gruba aitmiş gibi görünen özellikler başka bir grubun da özellikleri olmaktadır.

3. Tasnifte Yakutça ve Çuvaşçaya yer verilmemiştir (Tekin, 1989: 143).

Radloff *Aus Sibirien*'de de yeri geldikçe Türk boylarının diyalektlerinden bahseder. Örneğin Kazakların dili için şunları söyler:

"Kazak'lar geniş bozkırda yaşadıkları halde, dil bakımından bölünmez bir bütün teşkil ederler. Öyle ki, Hazar Denizi boyunca yaşayan Kazak'larla yukarı İrtiş civarında yaşayanlar arasında lehçe farkı diye bir şey bahis konusu olamaz." (Radloff, 1994/2: 185).

"Kazakların dili akıcı ve fasihtir. Onlar sorarken de, cevap verirken de nükteli ve çok defa da hayrete şayan derecede de ustadırlar" (Radloff, 1994/4: 203).

Şorların dilinin ise Rusça ve Tatarca karışımı bir dil olduğunu söyleyen Radloff, Zereşan vadisinden (bugünkü Özbekistan) bahsederken burada iki

dilin (Farsça ve Türkçenin) konuşulmakta olduğunu bildirir. Buradaki Türk dilini Kazak, Kara-Kalpak, Türkmen, Çağatay veya Özbek olmak üzere dört ağza ayırır ve bunlar hakkında şunları söyler:

"Bu dört ağızdan ilk üçü birbirine çok yakındır, halbuki Özbekçe onlardan kesin olarak ayrılır... Türk dilinin saflığı hadisesine gelince, bu ağızlar en çok dili eriten ve ruhunu öldüren İslam medeniyetinin nüfuz etmediği bozkırda konuşulur. En az Arapça ve Farsça sözler karıştırarak konuşanlar Kazak'lardır" (Radloff, 1994/4: 201).

Anlaşılabacağı üzere Radloff, İslamiyeti dili bozan ve gelişmesini engelleyen bir unsur olarak görmektedir.

2.2. Din ve Ahlak İle İlgili Tespitleri:

Radloff *Aus Sibirien*'de Türk boylarının ancak Rusya ve Sibirya'da bulunan pek az bir kısmının Hristiyan olduğunu ve Mançular, Soyonlar ve Kalmıklar gibi birkaç Türk boyunun da Budizmi kabul ettiklerini söyler. Şorların dinlerinin ismen Hristiyan olduğunu, bu dinden anladıkları bütün şeyin ise, vaftiz edilmiş olmak, istavroz çıkarmak ve papaz geldiği zaman da akşam yemeğine katılmak olduğunu söyler. Radloff, Altaylılarda ise Şamanizmin yaygın olduğunu belirtir. Abdülkadir İnan, Altaylıların Şamanizmi ile ilgili olarak, milâttan önceki II. yüzyıllarda Çin vakanüvisleri tarafından Hunlarda tespit edilen Gök Tanrı, güneş, ay, yer-su atalar ve ölümler kültürlerinin Türk kavimlerinde, muhtelif kavimlerin tesiri altında kalmakla birlikte, son devirlere kadar devam ettirilen ve çağdaş Altaylılar ile Yakutlarda müşahede edilen kültür olduklarını belirtir. Bununla birlikte Altay ve Yakut Şamanlığının bütün halinde eski Türk dini olarak kabul edilemeyeceğini, eski Türklerin dünya görüşlerinin ve dinî telâkkilerinin Altay ve Yakut Şamanizmine nazaran çok gelişmiş ve olgunlaşmış olduğunun anlaşıldığını ifade eder (2000: 1). Macar Türkolog L. Rasonyi *Tarihte Türklük* adlı eserinde Radloff'tan alıntı yaparak, Altaylıların dinî inanışları ile ilgili olarak şunları aktarır:

"Radloff'un Altay dağlarında işittiğine göre aşağı dünyanın yedi veya dokuz katı vardır. İki âlem arasında yeryüzü ve insanlar bulunmaktadır. Her şeyi yaratan "Gök Tanrı" bozulmaz âlem nizamının kurucusu olup, göğün en üst katında bulunmaktadır." (1971: 29-30).

Radloff, *Aus Sibirien*'nin ikinci cildinin ilk bölümünü Altay şamanlığına tahsis etmiş ve eserinin bu kısmı sonradan ayrı bir eser olarak yayınlanmıştır

(1885) (Temir, 1994:28). Radloff, *Aus Sibirien*'de Altaylıların Şamanlık inancını şöyle anlatır:

"Şamanlığa mensup kimselerin fikrinde dünya bir sürü katlardan oluşur. Yukarıdaki on yedi kat, ışık alemi olan semayı ve aşağıdaki yedi veya dokuz kat da karanlıklar alemini meydana getirirler. Sema katları ile aşağıdaki dünyanın katları arasında insanoğullarının oturduğu yeryüzü vardır. Kişi oğullarını yaratan, koruyan bütün iyi ruhlar ve tanrılar ışık dünyasının yukarı katlarında otururlar. Alttaki karanlık katlarda ise ifritler, kötü ruhlar ve tanrılar yaşarlar (Radloff, 1994/3: 3).

... Şamanlık dininin rahibi, insanlarla ruhlar arasında vasıtacı olan Şaman'dır. Türk halkları arasında buna "Kam" denir. O, kurban takdim eder, evi, ölülerin ruhlarından temizler, rica ve şükran dualarının icrasını eder. Şaman, Şamanlık için gerekli kudret ve bilgiyi cedlerinden alır. Şamanlığı diğer dinlerden ayıran özellik şimdi yaşayan insanla onun çoktan ölmüş cedleri arasında sıkı bir münasebetin olduğuna dair inanıştır." (Radloff, 1994/3: 18)

Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde W. Radloff Devri* adlı çalışmasında ve "Şamanlık" başlıklı bir yazısında Radloff'un şamanizm ile ilgili olarak aktardığı bilgileri şu şekilde eleştirir:

"Radloff'un nazarında şamanlar ancak kendi halklarının etik fikirlerinin mümessili idiler (1991: 121). Bununla beraber Radloff'un Şamanlık hakkındaki araştırmaları ancak bazı Altay kabilelerine inhisar ederek mevziî kalmıştır. O, şamanlığın menşesine dokunmadığı gibi bunun hayat ve kültür şartlarına tabi olarak geçirdiği istihaleleri de araştırmamıştır" (2008: 9).

Radloff'un Türk halkları arasında İslamiyetin rolü ve uygulanması hakkındaki fikirleri ise şöyledir:

"İli Tatarları, Çin ve diğer halkların nüfuzuna karşı mukavemeti İslamiyete borçludurlar. İli vadisindeki Tatar ahalisini merkezi hale sokan şey, bütün Tatar'larda müşterek olan İslam dinidir. Bu din, kafirlerin arasında dağınık bir halde yaşayan ve onların baskısı altında inleyen bütün Müslümanların ruhunu en sert şekilde kavramıştır. (1994/4: 64)

... Dinin taleplerini yerine getirmekte bilhassa Tarañçiler titizdirler. Namaz ve oruç saati saatine icra edilir. Ancak temiz (helal) aş yerler. Bilhassa Çinli'lerin çok sevdiği domuzdan nefret ederler." (1994/4: 66).

Radloff'un, Türklerin düşünce ve ahlak yapısı hakkında da çeşitli ifadeler kullandığı görülür. Sibirya Türk halklarından Altaylıları önce eleştirir, sonra bu halkın iyi meziyetlerine değinir:

"Altaylıların, onlarla ilk karşılaşan her medeni insanın gözüne batan 3 kusuruna işaret etmişim. Bunlar tembellik, pislik ve içkiye düşkünlüktür. Altaylı hayatının büyük bir kısmını aşikar bir şekilde hiçbir şey yapmadan geçirir. Onun tembelliği o kadar büyüktür ki, kendi rahatını temin için parmağını bile kıvıltırmak istemez. (Radloff, 1994/2: 60) Altaylı, suya karşı son derece çekingendir. Vücudunun elbise ile örtülü kısmı bir kir tabakasıyla kaplı olur. (Radloff, 1994/2: 62)

... Altaylı karakterinin iyi tarafları ancak onlar arasında biraz yaşadıkten sonra görülür. Bunlar o kadar çoktur ki, Kuzey Asya'daki Türk halkları arasında, insan kendini en çok Altaylılar arasında rahat hisseder. Namusluluk ve doğruluk, bunlarda diğer komşularıyla ölçülemeyecek derecede üstündür. Hiçbir yurt kilitlenmez, hayvanlar çobansız ve kontrolsüz otlarlar. Onların bu namusluluğuna kendim de çok defa şahit oldum. Bir yurttan unuttuğum para dolu cep çantam, yüzlerce verst(km.) gittikten sonra arkamdan geldi. . yolda başka birinin yay kapanına rastlayan adam, ölü bir hayvan bulduğu taktirde bunu alarak sol tarafa koyar ve yayı tekrar kurarmış. " (Radloff, 1994/2: 65-66)

Radloff, Altaylıların yaşlılara büyük saygı gösterdiklerini ve barışsever bir halk olduklarını söyleyerek, bunlara örnek olarak şu atasözlerini verir:

"Yaşlının sözünü torbana sok, itibarının sözünü cebine sok."

"Barışçı bir kafayı, kılıç kesmez. "(1994/2: 67)

Aus Sibirien'de Radloff Altaylıların dışındaki Türk halklarının meziyetlerinden de söz eder:

"Bir Kalmık'a ne verilirse verilsin, onu yanında bulunanlarla paylaşır. Mesela onlar şekerli ekmeği her şeyden fazla severler. Fakat herhangi birine bir parça ekmeği veya şeker verildikte, onu hazır bulunanların her birine yetecek şekilde parçalara ayırır." (1994/2: 68).

Tarañi karakterinin esas hatlarını iyi kalplilik, sadakat ve çalışkanlık olarak sayar. Kara Kalpak, Türkmen ve Kırgızların saf tabiat çocukları olduklarını, kurnaz ve hilekâr olmakla beraber, esasında iyi kalplilik, âlicenaplık ve bağlılık gösterdiklerini belirtir.

2.3. Türk Boylarının Sosyal Yapısına Dair Tespitleri:

İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* adlı eserinde, Radloff'un Türk aile yapısı ile ilgili şu tespitlerine yer verir:

"Eski Türk ailesi geniş aile şeklinde görünmekteyse de aslında küçük aile tipinde kurulu bulunması akla daha yatkındır" (1988: 216).

"Bozkır Türk topluluğunda küçük aile kuruluşundan gelen öyle bir hürriyet havası vardı ki, her aile başlı başına bir "il" sayılabilirdi." (1988: 226).

Rasonyi de adı geçen eserinde Radloff'un Türk aile yapısı ile ilgili görüşlerine yer vermektedir:

"Haksızlığa ve zorbalığa karşı tek çare, ailelerin ve komşuların belli bir şahsın çevresinde birleşerek dayanışmalarıdır. Oymakların daima yeni yeni zümreleşmelerinin tohumu bu çeşit birleşmelerde saklıdır." (1971: 50).

Yine Rasonyi, Türkler ve diğer atlı kavimlerin içtimai hayatları, oymak ve devlet kuruluşları hususunda, Radloff'un Kırgız'lar için söylediği şu sözlerini aktarır:

"Göçebelerin içtimai zümreleşmelerinin nüvesini gayet tabii olarak, ailenin yek diğerine bağlılığı teşkil eder. Birbirleri ile yakın akraba olan ailelerle küçük sürüler için müşterek ve bölünmez mülk hayatı ehemmiyetlidir. Kendi yararlarına olan bu bağlantı onları birbirine kenetler. Münferit oturan akraba ve yakın aileler de birliğe katılınca en küçük içtimai birlik olan "aul " meydana gelir. Aul yaz kış birlikte yaşayan 6-10 aileden oluşur. Aul başı, içlerinde en zengin ve en kalabalık ferdi olan ailenin en ihtiyarındır. Kışlakta birkaç aul bir araya gelir. Aullar muhtemel bir saldırıyı önlemek için ve müşterek düşmana karşı koyabilmek için aralarında teması muhafaza ederler" (1971: 55).

Rasonyi, Türklerde büyük ailenin sadece içtimai ve iktisadi bir birlikten ibaret olmadığını, tarihi gelişme içinde onun göçebe devlet seviyesine yükseldiğini belirterek, Türk göçebe devletlerinin kuruluşu hakkında en iyi açıklamayı Radloff'un yaptığını belirtir:

"Hür göçebelerde, oymaklara tabi tali teşekküllerin daimi tahavvülü halka hayat gücü sağlar. Bir kabile dağıldığı zaman, parçaları kuvvetlenme yolunda olan başka kabileye katıldıkları için, cemiyet hayatı üzerinde kötü tesirleri sezilmez. Bir kabile, savaşlar sırasında büyük nüfuz kazanırsa, onun reisi, mensup

olduğu kabile yardımı ile budunun başbuğu olur. Başbuğ tebaasını ganimetler ve toprak mülkü ile doyurduğu nispette hüküm sürmede müstakil olur ve idaresi altında birleştirdiği devlet de büyüdükçe büyür" (1971: 58).

Radloff, Türklerde ideal bir boy teşkilatının kurulu olduğunu, bütün halkın, ihtiyaç halinde birbirine yardım eden gerçek bir aile gibi olduğunu belirtir. Bununla birlikte İbrahim Kafesoğlu, Radloff'un Türk içtimai yapısı hakkındaki tespitlerine bazı eleştiriler getirir:

"Radloff'un yanlış olarak bütün Türk milletinin siyasi, hukuki ve sosyal hayatında temel kabul ettiği bu basit ve mahalli müşahadelere dayanan, Türk içtimai yapısı ve devleti hakkındaki teorisinin esasları şunlardır:

1- Geniş aile 2- Ortak mülkiyet 3- Seçimsiz iş başına gelen bey 4- Zorba iktidar 5- Aile hâkimiyeti 6- İmtiyazlı zümre idaresi 7- Yağmacılık 8- Hukuki ilkelere mahrum imparatorluk..

Türklerin aslen göçebe bir kavim olduğu kanaati ilim dünyasında yaygındır. O kadar ki, aslı Türk kültürüne nispetle yerleşik vasfı ağırlık kazanmış olan Selçuklu ve Osmanlı Türklüğü dahi bu hükümden kurtulamamıştır. Türk dili ve kültürü araştırmacılarından Radloff'un, yüzyıllarca Moğol sonra Rus idaresinde kalmış ve neticede hayli kültür kaybına uğramış Türk zümreleri arasında, geçen asrın ikinci yarısında yaptığı incelemelere dayanarak ileri sürdüğü, kadim Türk devlet ve sosyal hayatı hakkındaki gerçeğe aykırı fikirlerinin bu umumi menfi hükümden fazlasıyla etkili olduğunu belirtelim" (1988: 32).

2.4. Türk Boylarının İktisadi Yapılarına Dair Tespitleri:

Radloff'a göre Türklerin hemen hemen hepsi göçebedir ve hayvancılıkla uğraşırlar. Bir kısmının geçim kaynağı avcılıkken, yerleşik hayata geçenleri çiftçilikle uğraşırlar. Rasonyi, *Tarihte Türklük*'te "bozkır hayatını en iyi tanıyanlardan Radloff aşağıdakileri yazmıştır" diyerek göçebeliği şöyle tanımlar:

"Göçebeliğin, geniş bozkırlarda maksatsız bir serserilik olduğunu sanmayalım. Plansız olarak belki ancak Kuzey Sibiry'a'nın tundra ve ormanlarında Tunguz'lar dolaşmaktadır. Onlar tesadüfen bol av ganimetine rastladıkları yerde ancak kalırlar². Göçebeler, yalnız

² Rasonyi burada Türkler ile Tunguzlar arasında bir mukayese yapmak ve "Onlar tesadüfen bol av ganimetine rastladıkları yerde ancak kalırlar" cümlesinde

geyik besleseler dahi, hayvanların yemlerini düşünme ve sürülerine zarar vermeyecek alanlara göçmek zorundadırlar. Kırgız'larda olduğu gibi, büyük ölçüde hayvan besleyen kavimlerin plansız dolaşmaları tasavvur bile edilemez." (Rasonyi, 1971: 48).

Türk boylarından Kalmıklardan bahsederken şunları söyler:

"Kalmıklar yaşayışları bakımından Kırgız'lardan çok az ayrılırlar. Onlar da bu göçebeler gibi başlıca hayvan beslemeyle geçinirler. Keçe çadırlarda otururlar ve ikamet yerlerini mevsime göre değiştirirler. Yani yazı dağ sırtlarında geçirir, kışın yavaş yavaş tekrar vadiye inerler." (Radloff, 1994/4: 53).

Radloff adı geçen eserinde yerleşik hayata geçmiş olan Türklerden ise şöyle bahseder:

"İli vadisinin yerleşik ve ziraatle uğraşan halklarına bakarsak, bütün şehirlerde ve vadinin muhtelif noktalarında Tatar köylüleriyle karşılaşırız (1994/4: 56).

... Köylülerin yerleştiği sahalarda 10 ila 30 çiftlikten ibaret küçük köyler meydana getirilmiştir. Bunlar umumiyetle intizamsız olarak birbirine yakın bulunur. Muntazam caddeler de teşkil etmezler. Böyle bir kuruluş bir cihetten belki de eski Türk göçebe hayatının bir hatırasıdır" (1994/4: 67).

Başlıca geçim kaynakları hayvancılık olan Türklerin öncelikli besin kaynakları da ettir. Türkler tarafından aralıksız tüketilen yegâne içecek ise kımızdır. Radloff kımızı "süt rakısı" olarak adlandırır. Altaylılarda bir hayvan kesildiğinde, akrabaların ve civardaki bütün fakirlerin etin kesildiği yere toplandıklarını belirterek, hayvanın pay edilişini şöyle anlatır:

"Hayvan kesilip derisi soyulduktan sonra eti parçalanıp 3 kısma ayrılır. Hayvanın kanı çanaklarda toplanır ve büyük bir kısmı fakir komşuların kulübelerine gider, küçük bir kısmı da taze taze içilir."(1994/2: 57-58).

Radloff yerleşik hayat yaşayan Tarançi ve Tatar köylülerinin başlıca besin kaynaklarının ise koyun eti ve tahıllardan oluştuğunu bildirir.

Türk boylarında giyim-kuşam ise Radloff'un tespitlerine göre şöyledir. Erkekler pantolon ve bunun üstüne bir gömlek giyerler. Gömlek genelde belde kuşakla tutturulur. Ayakkabı olarak hayvan derisinden çizmeler giyerler.

Tunguzların tam olarak göçebe bir hayat sürdüklerini ve ancak bol av ganimeti buldukları yerde uzun süre kaldıklarını ifade etmek istemiş olmalıdır.

Sırtlarına yaz kış kaftan giyerler. Kışın birkaç kaftan üst üste giyilir. Kadınların dış elbisesi de genellikle erkek giyimine benzer. Radloff erkeklerin başlarına kendi yaptıkları şapkaları takarken, kadınların başörtüsü taktıklarını ifade eder. Altaylılarda çocuk giyimi hakkında ise şu tespitte bulunur:

"10 yaşından küçük erkek ve kız çocuklar yazın tamamıyla çıplak dolaşırlar. Küçüklerin çamaşır ve çizme kullandıkları enderdir. Fakat giydikleri taktirde bunlar hazırlanmıştır." (Radloff, 1994/2: 14)

Radloff, Zereşan vadisindeki meskûn yerlerden bahsederken, Türklerin oturdukları şehirleri "birçok pazar yerinin birleşmesi" olarak tanımlar. Şehirlerin muazzam bir kışlak manzarası gösterdiğini belirtir. Şehirler bir kale, kalenin içindeki evler ve caddelerle, kalenin dış kısımlarında bulunan bahçelerden ibarettir. Evlerin hepsi de avluludur. Şehirlerde belirli günlerde, meydanlarda pazarlar kurulur. Caddeler daha çok pazarların kurulduğu günlerde kalabalık olur. Ticaret mallarının çoğunu ipekli veya pamuklu dokuma kumaşlar, et, hayvan derileri ve deriden yapılmış eyerler, tahıllar ve halılar oluşturur (Radloff, 1994: 162-164).

2.5. Türk Boylarının Edebî Kültürlerine Dair Tespitleri:

Altay bölgesinde yaşadığı dönemlerde (1859-1871) Radloff, Altay ve Batı Sibiry Türkleri arasında dil, etnografya ve folklor malzemeleri toplamıştır. Derlediği malzemeler arasında atasözleri, destanlar, dualar, ağıtlar ve koşuglar (şarkılar) bulunur. Bu gezilerde topladığı dil örneklerini *Proben der Volkklitteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens* (1867-68) adlı büyük bir dizide yayımlar. Radloff, koşugların dörder mısralık kıtalardan ibaret olup, nağmelerle söylendiğini belirtirken, bütün kuzey Türkleri arasındaki en meşhur destanın ise "Ak-Köbök Destanı" olduğunu söyler.

Kahramanlık destanları umumiyetle akşamları ve bilhassa sonbaharda adamların av esnasında geceledikleri karargâhlarda söylenirmiş. Düğün şarkıları ise düğünlerde güvey ve iki delikanlı tarafından gelinin evine yüz adım kala söylenmeye başlanırmış:

Ormanda değerli olan nedir?
Güzel samur değerlidir.
Halkta değerli olan nedir?
Altı örgülü kız değerlidir. (Radloff, 1994/2: 74)

Altaylılarda erkek ölünce dul kadın, ceset yurtta kaldığı müddetçe kocası için ağlama mecburiyetindeydi. Sibiry'a'da bulunduğu süre içinde düğünler gibi ölüm törenlerine de tanık olan Radloff, *Aus Sibirien*'de derlediği ağıtlardan örneklere de yer vermiştir:

Kahramanım hayatta iken
Altın yakalı ipek kürk giyerdim,
Fakat o öldükten sonra
Aşağı köleler gibi
Deriden kaput giyerim. (Radloff, 1994/2: 77)

3. Sonuç:

Radloff'un Sibiryaya'daki Türk halklarının kültür dokusu ile ilgili tespitleri ana hatlarıyla bunlardır. Radloff'un bilimsel çalışmaları Altay (1859-1871), Kazan (1871-1884) ve Petersburg-Petrograd (1884-1918) dönemlerine ayrılır. Altay döneminde Altay ve Batı Sibiryaya Türkleri arasında dil, etnografya ve folklor materyalleri toplamıştır. Kazan döneminde pedagojik ve idarî çalışmalarla uğraşmıştır. Petersburg-Petrograd dönemi işlediği konuların çeşitliliği bakımından hayatının en verimli dönemi olmuştur (Eren, 1998: 263-264).

Radloff'un Türklük dünyası ile tanışmasının Sibiryaya'da Verbitskiy ve Kazan'da İlminskiy gibi şahsiyetlerin bulunduğu, Çarlık devrinin en koyu Hristiyanlık zamanına rastladığı ve Radloff'un misyonerlik hizmetlerinin samimiliğine inanarak bu yolda yaptığı faaliyetlerden sitayişle bahsettiği, Çarın hizmetinde bir memur olarak bir taraftan tarafsız bir âlim gibi hareket ederken, bir taraftan misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir (Temir, 1994: 30). Bu sebeple, Onun Sibiryaya'daki Türk halklarını araştırmaya başlamasının ilk başta tamamen ilmi amaçlara yönelik olmadığı; asıl amacının Türk kültürünü Ruslara tanıtmak ve böylelikle Türkistan'ın ele geçirilmesine yönelik atılacak adımları kolaylaştırmak olduğu düşünülmektedir. Ancak Voloşinov'un *İlk filolog kimdir?* sorusuna verdiği cevap unutulmamalıdır ki, ilk filologlar, dilbilimciler her zaman ve her yerde rahipler ve misyonerlerdir (2001: 130). Dünya düşünce tarihi açısından bakıldığında "teorisiz" olarak nitelendirilebilecek olan Radloff, modern Türklük biliminin kuruluşundaki öncülük hizmetlerinden dolayı "Türkolojinin babası" (Korkmaz, 1995: 343), "Türk dil biliminin kurucusu" (Tekin, 1989:142) unvanlarını almaya hak kazanmıştır. Bir kısım çalışmaları ve görüşleri kendi dönemdaşları veya ardılları tarafından düzeltilmiş, tenkit edilmiş veya gözden geçirilmiş olmakla birlikte, onun Sovyet Rusya'da hatta Avrupa'da Türklük biliminin kuruluşundaki yeri ve hizmetleri inkâr edilemez.

EK:**Seçilmiş Radloff Kaynakçası**

- Radloff, Wilhelm, (1858) *Über den Einfluss der Religion auf die Nationalitäten und Sprachen Hochasiens*, Disertation, Jena.
- , (1861) "Briefe aus dem Altai", *ErmA* XX, Berlin.
- , (1862) "Briefe aus dem Altai", *ErmA* XXI, Berlin.
- , (1863) "Briefe aus dem Altai", *ErmA* XXII, Berlin.
- , (1861) Kurzer Bericht über eine auf Kosten des Kabinetts Sr. Kaiserl Majestat untemommene Reise in den Altai im Sommer des Jahres.
- , (1863) Kurzer Bericht über eine im Sommer 1862 untemommene Reise in die östliche Kirgisen-Steppe, *BunAIS* 6.
- , (1864) "Beobachtungen über die Kirgisen von Dr. W. Radloff", Lehrer an der Berg-Akademie zur Bamaul, *PetM*, s.163-168.
- , (1865) "Reise durch den Altai, nach dem Telezker See und dem Abakan", *ErmA* 13, 1-55; 218-316.
- , (1866) "Über die Formen der gebundenen Rede bei den altaischen Tataren", *ZVS* 4, s.85-114.
- , (1866) Das Ili- Thal im Hoch-Aisen und seine Bowohner, von Dr. W. Radloff, Professor bei der Berg-Akademie in Barnaul in West-Sibirien, *PetM*, s. 88-97; 250- 264.
- , (1867) "Die Bergnomaden des Altai", von Dr. W. Radloff zu Barnaul am Obi. *Globus* 11, 1867; I: 248-250; II: 276-279.
- , (1868) "Pis'ma g-na Radlova v Geografičeskoe Obščestvo vo vremya poezdki ego v Turkestanskiy kray", *İzvRGO* 4, otd. II, s.324-327.
- , (1867-68) *Proben der Volkslitteratur Türkischen stamme süd-sibiriens: Gessammelt und übersetzt*, Blomington.
- , (1871) "Die Hausthiere der Kirgisen", *ZE* III, s.285-313.
- , (1882) *Phonetik der Nördlichen Türksprachen*, Leipzig: T.O. Weiggel's Verlag.
- , (1884) *Aus Sibirien*. Lose Blatter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten von Dr. W. Radloff. Erster Band mit farbigem Titelbilde und 15 Illustrationstafeln; andauer Band mit einer Karte und 16 Illustrationstafeln, Leipzig, TO. Weigel, 1:6+536; II:4+488s.
- , (1884) "Zur Sprache der Komanen", *Internationale Zeitschrift für Allegemeine Sprachwissenschaft*, Band I, 377-382.
- , (1885) "Zur Sprache der Komanen", *Internationale Zeitschrift für Allegemeine Sprachwissenschaft*, Band II, 13-42.
- , (1887) Vorlaufioer Bericht über eine Wissenschaftliche Reise in die Krym, im Jahre 1886. *BuHAIS* XXXI.

- , (1887) *Codex Cumanicus*, St.Petersburg: L'Academia Imperiale Des Sciences.
- , (1887) *Entograçeskiy obzor tyurkskich plemen yujnoy Sibiri i Dj ungari i Perevod s nemetskago*, Tomsk, 26s.
- , (1888) A. A Kuink, Otvıvo rabote P.Golubovskago "Peçenegi, Türki i Polovsti do našestviya Tatar. İstoriya yujno-russkich stepey IX-XIII, w.", Kiev,1884-Otçet o dvadtsat devyatom prisujdenii Nagrad grafa Uyarova, ZapıAN LIX,Pril.No.1, s.31-36
- , (1889) "Yarlıki Toktamışa i Temir- Kutluga", *ZapVO* III, St.Petersburg.
- , (1890) *Kutadgu Bilig, Facsimile der Uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien*, St. Petersburg.
- , (1891) *Das Kutadgu Bilig des Jusuf Chas-Hadschib aus Balasagun, Theil I. Der Text in Transkription*, St. Petersburg.
- , (1893) *Atlas der Alterthumer der Mongolei Arbeiten der Orchon-Expedition*, IL Fasikül, St. Petersburg.
- , (1893) *Die Alttürkischen Inscripten der Mongolei*, I. Fasikül, St. Petersburg.
- , (1893) *Aus Sibirien*, Leipzig.
- , (1893-1911) *Versuch eines wörterbuches der Türk-dialecte*, Erster Band, St. Petersburg.
- , (1894) *Die Alttürkischen Inscripten der Mongolei*, II. Fasikül, St. Petersburg.
- , (1895) *Die Alttürkischen Inscripten der Mongolei*, III Fasikül, St. Petersburg.
- , (1898) "Zum Kudatku Bilik". Aus einem Briefe des Herrn W. Radloff in St. Petersburg, *ZDGM* LII, s:298.
- , (1899) "Über eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kutadku Bilik", *İzv. Akademiya Nauk*, T. IX, No:3, 310.
- , (1900) *Das Kutatku Bilik des Jusuf Chas-Hadschib aus Balasagun, Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo*, St. Petersburg.
- , (1907) "Ein Uigurischer Text aus dem XII. Jahrhundert", *Bul. AIS=İvıAN*, T. I, s.177-394.
- , (1908) *Die Jakutische sprache in ihrem verhältnisse zu den Türksprachen*, Classe Historico Philologique Volume VIII. no:7, St. Petersburg: L'Academie Imperiale des Sciences de St. Petersburg.
- , (1911) *Nachtrage zum Chuastuanit (Chuastuanvt)dem Bussgebete der Manichaer (Hörer)*, *İzvestiya İmperatorskoy Akademiy Nauk* 7/20 September.
- , (1928) *Uigurische sprachdenkmaler*, Leningrad: Verlag Der Akademie Der Wissenschaften Der USSR.

Kaynakça

- AKKAYA, Şükrü (1952). *Radloff'un Hayatı ve Eserleri*, Ankara.
- EREN, Hasan (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü, I-Yabancı Türkologlar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖKALP, Ziya, (1976). *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz.: İsmail Aka, Kazım Yaşar Koprıman, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İNAN, Abdülkadir, (2000). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1988). *Türk Milli Kültürü*, 5. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları (Radloff için bkz. İndeks)
- KORKMAZ, Zeynep (1995). "Friedrich Wilhelm Radloff'un Orta Türkçe Üzerindeki Çalışmaları", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, I. Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.343-351.
- KÖPRÜLÜ, Fuad M., (1986). *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul:Ötüken Yayınları.
- RADLOFF, Wilhelm, (1994). *Sibirya'dan*, Çeviren: Ahmet Temir, 4 C., İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- , *Türklük ve Şamanlık*, Türkçesi: A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi.
- RASONYI, L., (1971). *Tarihte Türklük*, Ankara: TKAE Yayınları (Radloff için bkz. İndeks)
- TEKİN, Talât (1989). "Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi", *ERDEM*, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 13, s.141-168.
- TEMİR, Ahmet, (1966). *Radloff'un Kazan Raporları, Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara: TKAE Yayınları, s.418-422.
- , (1988). "Wilhelm Radloff'un Hayatı", *Türk Dili*, Sayı: 444, Aralık.
- , (1991). *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- , (1994). "Wilhelm Radloff'un Hayatı ve Eserleri", *Sibirya'dan*, Giriş, Cilt 1, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- , (2008). "Şamanlık", *Türklük ve Şamanlık*, Türkçesi: A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi.
- "Radlov Vasiliy Vasilyeviç", *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, Cilt: 9, İstanbul, s.4654
- "Türkolog V.V Radloff ve Wilhelm Thomsen Hazeratın Jübileleri", *Türk Yurdu* I, No:6, 1911-1912, s.171-177.
- VOLOŞİNOV, V. N. (2001). *Marksizm ve Dil Felsefesi*, Çev.: Mehmet Küçük, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- YILDIZ, Naciye, (1995). "Wilhelm Radloff: Hayatı, Eserleri, Manas Destanı", *Türk Kültürü* Sayı:33, Nisan 1995, s.205-223.